

Hanna Popowska-Taborska

ŚLADY ETNONIMÓW SŁOWIAŃSKICH Z ELEMENTEM OBCYM W NAZEWNICTWIE POLSKIM

Etonimy *Serb* i *Chorwat*, o których będzie tu mowa, posiadają szereg różnorodnych etymologii, z których część przypisuje im pochodzenie słowiańskie, część interpretuje je na obcym podłożu językowym. Nie czas tu i nie miejsce na referowanie wszystkich, bardzo licznych, koncepcji etymologicznych z tymi etnonimami związanych. Znaczną część zaprezentował w swoim czasie H. Łowmiański, a w wypadku nazwy *Chorwatów* także Z. Gołąb¹. Etymologii nazwy *Serbów* poświęciła artykuł także autorka tego referatu², przychylając się zresztą do rodzimej proveniencji nazwy, choć ogólnie zakładać wypada, że trudny ten problem nigdy zapewne nie doczeka się jednoznacznego rozstrzygnięcia. Ujmując rzecz najbardziej skrótowo:

W wypadku etnonimu *Serb* badacze stojący na gruncie etymologii rodzimej wskazują na powiązania bądź z ukraińskim *prysérbytyjsja* 'przystać do kogoś', bądź na nawiązania ze słowiańskim rdzeniem *srb-*, *sřb-*, oznaczającym wciąganie płynów ustami i pozostającym w genetycznym związku z pol. *pasierb*. W świetle tej interpretacji *Serb* oznaczać miał 'tego, co ssał to samo matczyne mleko', w dalszej kolejności 'członka tej samej społeczności rodzinnej czy plemiennej'. Z. Gołąb rdzeń *srb-*, *sřb-* wywodzi z pie. **kerH-* 'rosnąć' i obdarza pierwotnym znaczeniem wyrostek, członek rodu³. O. N. Trubačov łączy słowiański etnonim z ide. **servo-* 'wszystek' (co ma semantyczne analogie z germańskim etnonimem *Aleman* 'wszyscy mężczyźni')⁴. K. Moszyń-

¹ H. Łowmiański, *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, Warszawa 1964, t. 2, s. 56–58, 127–137; Z. Gołąb, *The Puzzle of the Ethnicon Hrváti*, „Folia Slavica” 1981, 4, 2–3, s. 283–288.

² H. Popowska-Taborska, *Serb i sobaka – dwa słowa służące jako argumenty w dociekanach nad etnogenezą Słowian*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 1985, 23, s. 225–228.

³ Z. Gołąb, *Nazwa etniczna Serbowie (sch. Srbi, gluž. Serbja||Serbjo) na tle etnonimii słowiańskiej*, [w:] *Zbornik Radova povodom 70. godišnjice života Jovana Vukovića*, Sarajevo 1977, s. 109–119.

⁴ O. N. Trubačov, *Rannye slavjanskije etnonimy – sviditeli migracii slavjan*, „Voprosy Jazykoznanija” 1974, 6, s. 48–67.

ski proponuje ide. **ser-v-* 'troskliwie ochraniać'⁵, S. Rospond – pie. bazę **ser-* 'płynąć', w której widzi nawiązania do wilgotnych terenów zamieszkiwanych przez Serbów⁶.

W wypadku nazwy *Chorwatów* ilość koncepcji etymologicznych jest jeszcze większa. Próby wytłumaczenia tego etnonimu na gruncie słowiańskim przyniosły koncepcję wiążącą nazwę ze sł. *charviti se* 'bronić się'⁷, ps. *chǫrvъ 'zbroja'⁸. Od dawna istnieje też tzw. koncepcja irańska, wskazująca na powiązania bądź z irańskim (*fšu*) – *haurvatar* 'pasterz bydła', bądź z irańską nazwą osobową *Choroatos*⁹. O. N. Trubaczow widzi w słowiańskim etnonimie *chǫrvati wędrujący iranizm, który miał swój ośrodek w Starej Rusi, po czym wraz z plemieniem przemieszczał się w kierunku zachodnim i południowym¹⁰. Istnieją też teorie utożsamiające genetycznie ze sobą etnonim *Serbów* i *Chorwatów*. J. Nalepa na przykład w nazwie *Chorwatów* widzi sceltyzowaną formę nazwy *Sorb*¹¹, K. Moszyński zaś postać **charv-* uważa za scytyjski odpowiednik **serv-* (*serb-*)¹².

Na większości proponowanych etymologii budowano różnorakie teorie związane z wędrownymi plemion irańskich oraz z domniemanymi przemieszczeniami się Słowian bądź Protosłowian, co oczywiście nie będzie stanowić rozważań niniejszego referatu. Skoncentrujemy tu się natomiast na polskim materiale nazewniczym pochodzącym od nazw *Serb* i *Chorwat*. Bez względu bowiem na to, czy formom tym przypiszemy obcą, czy też słowiańską genezę, uznać je należy za element w jakimś sensie obcy, którego pojawienie się w polskim nazewnictwie zasługuje na pewno na bliższe rozpatrzenie.

W latach pięćdziesiątych żywą dyskusję wywołała koncepcja T. Lewickiego¹³, który – analizując relację Konstantyna Porfirogenety o przybyciu na Półwysep Bałkański przodków Chorwatów i Serbów – zebrał licznie zgromadzone na polskim obszarze językowym nazwy miejscowe oraz (rzadsze) nazwy jezior

⁵ K. Moszyński, *Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego*, Wrocław 1957, s. 147.

⁶ S. Rospond, *Baza onomastyczna pie. *ser-||*sor-||*sr-||*sreu-* (*Sarmaci, Serbowie*), „Lingua Posnaniensis” 1965, 10, s. 15–28.

⁷ T. Lehr-Spławiński, *Zagadnienie Chorwatów nadwiślańskich*, „Pamiętnik Słowiański” 1951, 2, s. 17–32.

⁸ Gołąb, *The Puzzle of the Ethnicon Hrváti*.

⁹ M. Vasmer, *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, I. Die Iranier in Südrussland*, *Schriften zur slavischen Altertumskunde und Namenkunde*, Berlin 1971, t. 1, s. 106–170.

¹⁰ O. N. Trubačev, *Iz slavjano-iranskich leksičeskich otnošenij*, *Etimologija* 1965, Moskwa 1967, s. 3–81; tenże, *Rannye slavjanskie ètonimy...*

¹¹ J. Nalepa, *Miejsce uformowania się Prasłowiańszczyzny*, „Slavica Lundensia” 1973, s. 80.

¹² K. Moszyński, *Przyczynek do tzw. etnogenezy Słowian*, „Slavia Antiqua” 1961, 8, s. 25–35.

¹³ T. Lewicki, *Litzike Konstantyna Porfirogenety i Biuli Serbowie w północnej Polsce*, „Roczniki Historyczne” 1956, 22, s. 9–34.

i rzek utworzone od rdzenia *Serb-* i określił je jako ślad tzw. Białych Serbów, o których wspomina Porfirogeneta. Resztki tej ludności – po exodusie Serbów na południe w początkach VII w. – przetrwać miały na ziemiach polskich co najmniej do połowy IX w., czego śladem są właśnie – zdaniem Lewickiego – owe skupiska wsi o rdzeniach *Sarb-*, *Serb-*. Opierając się na materiałach zgromadzonych przez S. Kozierowskiego, czerpiąc też dane ze *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego* oraz z licznych źródeł historycznych¹⁴, Lewicki stwierdza, że na 36 nazw z rdzennym *Sarb-*, *Serb-*, aż 29 rozmieszczonych jest na zwartym obszarze obejmującym południowe, środkowe i wschodnie Pomorze, Ziemię Lubuską, Wielkopolskę i Kujawy wraz ze skrawkiem północno-zachodniego Mazowsza. Trzynaście z tych nazw występuje na obwodzie tego obszaru, „wytyczając niejako jego granice”, dalsze osiem grupuje się w pasie od Czarnkowa po Żnin, co skłania T. Lewickiego do hipotezy, że „mamy tu może do czynienia z dawnym politycznym ośrodkiem państwa białoruskiego, gdzie ludność okazała się bardziej odporna wobec zwycięzców”. Z pozostałych nazw (poza jedną na środkowym Śląsku) wszystkie znajdują się na obszarze historycznej Małopolski. Lewicki sądzi, że „mamy tu do czynienia ze śladem migracji Serbów ku południowi”. Po dokładnie udokumentowany interesujący tu nas materiał onomastyczny odsyłam do pracy T. Lewickiego, która zawiera również mapkę ukazującą lokalizację obiektów z rdzeniem *Serb-* na polskim obszarze językowym. Siedemnaście z tych wsi ma dokumentację źródłową trzynasto- i czternastowieczną, tylko jedna (*Sarbitsko* w pow. konińskim) notowana już jest pod koniec wieku XII. Ich zapisy historyczne, jak również nazwy wsi do dziś istniejących, sprowadzają się do formacji: *Sarby*, *Serbin*, *Sarbinowo*, *Serbsk*, *Serbsko*, *Serbów*, *Sarbia*, *Sarbino*, *Sarbinówka*, *Sarbinów*, *Sarbka*, *Sarbków*, *Sarbicko*, *Sarbice*, *Sarbiewo*. Raz jeden tylko (u Janka z Czarnkowa) pojawia się forma *Baloserbye* (1378) jako nazwa wsi położonej koło Czarnkowa. W źródłach późniejszych nazwa ta brzmi już *Szarbi* (1393), *Sarb* (1403). T. Lewicki do zapisu *Baloserbye* przywiązuje wagę szczególną, gdyż – zdaniem jego – zapis ten potwierdza autentyczność Białych Serbów z przekazu Porfirogenety i pozwala na lokalizację Białej *Serbii* w Wielkopolsce. H. Łowmiański¹⁵ skłonny jest w tym wypadku sądzić, że nastąpiło tu jednorazowe połączenie nazwy *Serbia* z nazwą położonej nieopodal wsi *Biała*.

Co się tyczy znaczenia rdzeni *Serb-*, *Sarb-*, S. Kozierowski¹⁶ zakładał możliwość istnienia niepoświadczonej słowiańskiej nazwy *sarb* ‘bagno’, podob-

¹⁴ Liczne monografie polskich nazw miejscowych wydane już po opublikowaniu pracy przez T. Lewickiego przynoszą co prawda uzupełnienia zapisów źródłowych, nie zmieniają jednakże ogólnego zarysowanego tu obrazu rozmieszczenia tych nazw.

¹⁵ Łowmiański, *op. cit.*, s. 63–64.

¹⁶ S. Kozierowski, *Pierwotne osiedlenie dorzecza Warty od Ujścia w świetle nazw geograficznych*, „*Slavia Occidentalis*” 1926, 5, s. 190.

nie S. Rospond¹⁷ sprowadzał derywaty związane z pie. **ser-* do nazw określających przede wszystkim rzeki i obiekty nad rzekami położone. Wobec jednak braku jednoznacznej interpretacji etymologicznej samego etnonimu *Serb* wszelkie dywagacje dotyczące pierwotnego znaczenia rdzenia pozostają w kręgu hipotez. Nic zresztą nie stoi na przeszkodzie, by za Lewickim wszystkie analizowane tu nazwy miejscowe i terenowe łączyć bezpośrednio z etnonimem *Serb*.

Znacznie bardziej natomiast dyskusyjne jest odnoszenie tych nazw do czasów tak odległych jak wielki exodus Słowian z północy na południe. H. Łowmiański¹⁸ słusznie wskazuje w tym wypadku na niezwykle obfitość owych nazw, mówiącą o ustabilizowanym osadnictwie związanym z rozwojem techniki rolnej, co na ziemiach polskich odnosić należy do okresu niewątpliwie późniejszego niż początki VII w. Zdaniem tego badacza omawiane tu nazwy mogą zawdzięczać swe powstanie osadzeniu w wyniku wojen prowadzonych przez Chrobrego i Mieszka II jeńców wojennych oraz spontanicznej penetracji innoplemiennej ludności na tereny sąsiednie. W obu wypadkach mielibyśmy więc do czynienia z etnonimem *Serb* używanym na określenie ludności serbołużyckiej, pozostającej z ludnością polską w bezpośrednich kontaktach różnego typu¹⁹.

Istnieje też możliwość powstania części z analizowanych tu nazw w związku z wcześniej pojawiającymi się w źródłach nazwami osobowymi. *Słownik staropolskich nazw osobowych* wymienia: *Sarb* (1265), *Sarbi* (1452), *Sarbin* (1204), *Sarbinus* (XIII–XIV w.), *Sarbinowic* (1136, 1288), *Sarbski* (1431), *Sorbski* (1413) (wiele z szeregiem dalszych, późniejszych poświadczeń). Nazwy te, jak również poświadczone z wieku XVII appellativum *serbin* 'grajek', mówią o przekształceniach interesującego nas etnonimu już na polskim gruncie językowym. Nie można tu oczywiście w tym ostatnim wypadku wykluczać również ewentualności późniejszych związków z Serbami południowymi.

Relacja Porfirogenety umiejscawiająca Białych Chorwatów na północ od Karpat sprawiła, że wielu badaczy skłonnych jest występować na obszarze polskim nazwy wsi z rdzennym *Chorwat-*, *Karwat-* tłumaczyć jako relikty owego przedhistorycznego osadnictwa. Czynił tak T. Lehr-Spławiński²⁰, J. Natanson-Leski²¹, H. Łowmiański²², ostatnio zaś z podobną tezą wystąpił Z. Gołąb²³. Fakt ten zaskakuje nas szczególnie u H. Łowmiańskiego, który

¹⁷ Rospond, *op. cit.*

¹⁸ Łowmiański, *op. cit.*, s. 60–62.

¹⁹ Por. w związku z tym J. Matuszewski, *Kto to był serbin?*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 1968, 14, s. 123–124.

²⁰ Lehr-Spławiński, *Zagadnienie Chorwatów nadwiślańskich*.

²¹ J. Natanson-Leski, *Nazwy plemienne w Polsce*, „Onomastica” 1959, 5, s. 229.

²² Łowmiański, *op. cit.*, s. 183–198.

²³ Gołąb, *The Puzzle of the Ethnicon Hrváti*.

przecież w wypadku nazw miejscowych o rdzeniu *Serb-* zdecydowanie tego typu rozumowanie odrzucał. O ile jednak ilość nazw utworzonych od rdzenia *Serb-* jest w Polsce dość duża, o tyle ślady nazewnictwa związane z mianem *Chorwatów* uznać należy w polskiej toponomastyce za nikłe. Uwagę zwraca omówione dokładnie przez Łowmiańskiego skupisko wsi z okolic Radomia: *Klwatecka Wola*, *Klwatka Szlachecka*, *Klwaty* – w gminie Wielogóra oraz sześć miejscowości o nazwie *Klwatka* – w gminie Kuczki (dane zaczerpnięte ze *Skorowidza Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1925, t. 2, s. 112), z których część ma swe odpowiedniki w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego*: *Klwaty* par. *Wsola*, *Klwatka Szlachecka*, *Klwatka Królewska* i *Wólka Klwatecka* – wszystkie w par. *Radom*. Nazwy te w księgach poborowych pow. radomskiego z XVI w. występują w postaciach: *Krwathi* (1569), *Krwaty* (1508), *Krwathi Powala* (1569), *Krwathy Kozynycze* (1508), *Krwathka* (1569). J. Długosz wymienia dwie pierwsze w opisie beneficjów diecezji krakowskiej w postaci: *Chrwathi Phireleonis* w par. *Wsola*, *Chrwathi* w par. *St. Radom*. Por. też zapisy *Chrwati*, *de Chrawthky* (1397, 1404)²⁴.

Zdaniem Łowmiańskiego nazwy te „dostarczają nie tylko nowego dowodu istnienia Chorwacji nadwiślańskiej, ale też wskazówki o zasięgu jej granic w kierunku północnym; pozwalają stwierdzić, że obszar Chorwacji nadwiślańskiej w przybliżeniu odpowiadał terytorium późniejszej Małopolski²⁵.

Zauważmy jednak, że najwcześniejsze zapisy interesujących nas nazw sięgają końca wieku XIV, a więc poświadczenia te dzieli od domniemanego exodusu Chorwatów nadwiślańskich na południe całe siedem wieków. Jest to okres stanowczo zbyt długi, a nasze informacje na temat rozmieszczenia Słowian w wieku VII stanowczo zbyt nikłe, by ślady zwartego zasiedlenia Polski południowej dotyczące w zasadzie wieku piętnastego (i późniejszych) przenosić mechanicznie w tak bardzo odległą przeszłość. Przypomnijmy też przy okazji, że G. Il'inskij²⁶ starał się w swoim czasie wytyczyć obszar Białej Chorwacji występującej u K. Porfirogenety za pomocą nazw z rdzeniem **běl-* (rzeka *Biała*, n. m. *Bielsk* i *Biała*), czego oczywiście dziesiaj – jak sądzę – nikt z językoznawców akceptować nie byłby w stanie.

Nazwiska związane z etniczną nazwą *Chorwatów* pojawiają się w polskich źródłach znacznie później od nazw osobowych z rdzeniem *Serb-*, udokumentowanych już w bulli gnieźnieńskiej z 1136 r. *Słownik staropolskich nazw osobowych* pierwsze zapisy nazw *Chorwat*, *Charwat*, *Karwat* podaje dopiero z połowy wieku XV, podobne lub późniejsze poświadczenia mają te nazwiska na Śląsku i w Nowotarskiem²⁷. Sądzić wypada, że ich geneza wiąże się

²⁴ Cytuję za Łowmiańskim, *op. cit.*, s. 185–188, dokąd odsyłam również po bardziej dokładną dokumentację materiałową.

²⁵ Tamże, s. 190.

²⁶ G. Il'inskij, *Belaja Chorvatija*, „*Slavia Occidentalis*” 1930, 5, s. 132–138.

²⁷ Por. S. Rospond, *Słownik nazwisk śląskich*, cz. 2, Wrocław 1973, s. 268; J. Bubak, *Nazwiska ludności dawngo starostwa nowotarskiego*, cz. 1, Wrocław 1970, s. 70.

z ludnością napływającą z południa, poprzez terytorium węgierskie. Zdaniem zresztą samego Łowmiańskiego: „Początki penetracji tych nazwisk do Polski przypadają zapewne na czasy Kazimierza Wielkiego i Ludwika Węgierskiego, gdy szczególnie ożywiły się stosunki polsko-węgierskie”²⁸.

Niektóre polskie nazwy miejscowe (jak na przykład szesnastowieczny opolski *Karwath-Mühle*) zawdzięczają swe powstanie właśnie owej stosunkowo późno pojawiającej się nazwie osobowej *Karwat*. Inaczej już traktować wypada występującą na Kaszubach nazwę *Charwatynia*, wiążącą się niewątpliwie z odpowiednim kaszubskim apelatywem, używanym na określenie rudery, walącego się domu²⁹.

Podstawowym celem tego referatu było przeciwstawienie się żywym wciąż jeszcze w literaturze naukowej próbom wnioskowania na podstawie współczesnych faktów językowych na temat tonących w pomroce dziejów słowiańskich układów plemiennych. Pierwszą próbę polemiki z ujęciami tego typu podjęłam już uprzednio, omawiając krytycznie sposoby wnioskowań na podstawie różnego rodzaju zbieżności językowych o domniemanym usytuowaniu Słowian w ich praojczyźnie³⁰. Obecnie starałam się wykazać, iż na podstawie miejscowego nazewnictwa średniowiecznego i współczesnego wnioskowanie takie również nie wydaje się przekonujące.

Hanna Popowska-Taborska

SPUREN SLAWISCHER ETHNONYME FREMDER HERKUNFT IN POLNISCHER NAMENGEBUG

Das Referat hat zum Ziel, sich der Methode zu widersetzen, aus den zeitgenössischen sprachlichen Fakten auf historische Fakten aus frühslawischer Stammesgeschichte schließen zu wollen. Die Verfasserin polemisiert gegen die Annahme, daß polnische Ortsnamen mit der Wurzel *Serb-* mit serbischer Siedlung (so T. Lewicki) und diejenigen mit der Wurzel *Charwat-* (*Chorwat-*) *Karwat-* mit der kroatischen Siedlung (so H. Łowmiański) aus der Zeit vor dem Exodus dieser Stämme nach Süden zu tun hätten, und das damit das Zeugnis von Konstantin Porfirogeneta bestätigt worden wäre.

²⁸ Łowmiański, *op. cit.*, s. 183.

²⁹ Por. J. Tredor, *Toponimia byłego pow. puckiego*, Gdańsk 1977, s. 23. Słowo to, wymieniane również w *Słowniku...*, Sychty (t. 7, s. 96), doczekało się ciekawej interpretacji etymologicznej w pracy Gołąba, *The Puzzle of the Ethnicon Hrváti*.

³⁰ H. Popowska-Taborska, *Z rozważań na temat domniemanych dawnych słowiańskich pograniczy językowych*, [w:] *Słowiańskie pogranicza językowe* Warszawa 1992, s. 129–139.